

Cavidin "Şeyda"sı

Şeyda sözü klassik ədəbiyyatımızda tez-tez işlədilmişdir. Mənası eşqdən oğlunu itirən, divanə mənasını verir. Məhəmməd Füzulinin məşhur "Məni cəndan usandırdı" qəzəlində deyildiyi kimi:

**Füzuli rindu şeydadır
həmişə xalqə rüsvadır
Sorun kim bu nə sevdadır
bu sevdadan usanmazmı**

Klassik türk-İslam ədəbiyyatını İstanbulda öyrənmiş Hüseyn Cavid Şeyda obrazını dörd əsərdən sonra bir daha ədəbiyyatımıza gətirdi. Şeydalığa, Məcnunluğa XX esr kontekstindən qiymət verdi. Birinci cahhan savaşında həyatının mənasını görməyən, intihar etmək istəyən, qarşıqlıq sevgi yaşayan Şeyda Rəmzi bir qəzet işçisidir. Yayğın atalar sözündə deyildiyi kimi: "Arife bir işarə də kifayətdir". H.Cavid obrazı remarkada Şeyda Rəmzi adlandırmaqla da təsadüfi bir iş görməmişdir. Rəmz sözü bənlər üçün işarə simvol anlamını verir. Cavid bununla özündən əsərlər öncəki ədəbiyyata da bir gərdəmə ötürür. Şeydanı bir daha xatırladır. Müxtəlif insanların üsyan etdiyi zamanda o, öz iş yoldaşlarının işçi hüquqlarını qoruyur. Şeyda burada Füzulinin bəhs etdiyi kimi öz eşiqə qapılıb qalaraq xalq arasında rüsvay olmur. Xalqın içindən xalığe doğru bir yol getmək istəyir.

Alman rəssam Maks Müllər də ona yüksək qiymət verir. O, Şeydanı öz qızına ər kimi görür. Buna səbəb isə Şeyda da türk necəbətini görməsiylə ilə bağlıdır. Alman rəssamı həтта onun ev problemini də həll edir. Lakin onun qızı Roza Şeydaya ancaq acıyır, onu sevmir. Mətbəənin sahibi Mecid efəndinin oğlu Əşrəfi sevir. Əşrəfdən savayı Şeydanın öndünə mane olan bir Qara Musa da var. Bu, Cavidin keçmiş arxetiplərdən sözlülüb gələn yeni dəlisov romantik qəhrəmandır. Musa öz qolunu işlədiyi yerdə itirmiş, yenidən çalışmaq ümidli ilə Mecid efəndindən iş istəyir. Musa peyğəmbər öz qovmünü xilas etmək üçün Firona xahiş edən kimi Qara Musa da özünün xəstə qardaşının qurtuluşu üçün Mecid efəndiyə xahişlə müraciət edir. Dövrünün kiçik fironlarından olan Mecid isə "tek eldən ses çıxmaz" deyə onun hiddətlə redd edir. Bundan sonra Musanın üsyan bayrağı dalğalanmağa başla-

yır.

Şeyda sevgisinin acısını çəkməklə yanaşı mətbəədəki üsyan ruhlu marşlarını qələmə alır. Lakin Şeyda tekce bir sıradan üsyançı yox, həm də bir dərin düşüncəli şəxsdir. Mecid efəndiyə və onun zülmünə münasibət bildirərək "Mecid efəndi kimdir Yalnız o deyil, hətta onu qudurutan qocaman rus çarlığı belə bu gün-yarın yerin dibinə batır" deyir. Ədəbiyyatımızda ilk dəfə romantik üslubla olsa belə acı reallığı bu cümlələrlə münasibət ifadə olunur. Xalqın düşüdüğü ağır durum zalımların arxasında işğalçı gücün dayandığı açıq bəyan edilir. Şeyda sol ideyalara sahiblənsə də, özündə bir istiqbalçılıq məfkuresini də daşıyır.

Yaz günlərinin birində Musa tapançası ilə birgə özünün qisasını almaq istəyir. Artıq qisas hisslərinə hakim olmayan qəhrəman bir şikar axtarır. Şeyda onun bu sözlərinə təəccüblənir. Məqsədi Əşrəfi Mecid efəndini öldürmək olan Musa niyyətini tam həyata keçirə bilmir. Əşrəfi öldürmək istəyi zaman Rozanı qətlə yetirir. Bununla Musa "Əsli Kərəm" dastanında olan Qara Keşişi xatırladır. Onun sayəsində müsəlman oğlan xristian qız bir-birine qovuşmayan kimi Şeydayla Roza cismən ayrılır. Mecid efəndinin tek əli ilə həyatına son qoymaqla o, Musa peyğəmbəri xatırlatmış olur. Xahişləri eşitməyən firon qəhr olan kimi Mecid efəndinin valyarişara qılaq verməyərək özünü həlak edir. Musanın bu hərəkət ədəbiyyatşünaslar tərəfindən sıradan terrorçuluq kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin Musa Mecidi öldürməklə çar Rusiyasının qudurduğu bir şəxsi aradan götürmüş olur. Əslində Mecid efəndinin Rusiya imperiyasının dağılmasından önce öldürülməsi ilə inqilabın özünü əks etdirir. Musa bu hərəkəti ilə "tek əldən ses çıxmaz" atalar sözünün də tərsini sübut etmiş olur. Musa həmçinin gücsüzleri çəynəyib əzməsinlər deyə Mecidi öldürür. Bu obraz sonradan "İblis" əsərində Elxanın ortaya çıxmasına zəmin yaradır. Elxan da zəifləri və din adına şeytani yoldaşa iştirak edən papas, xaxam, şeyxi güllələtdirir.

"Şeyda" pyesində Azərbaycanın gələcək istiqbalının müjdəsi də verilmiş olur. Raufun "Yeqindir ki, qocaman şimal ayısının derisi parçalansın. Müstəbid rus zənciri üzərimizdən qalxсын və hər millət kendi yurduna, kendi hüququna qovuşsun" deyərək özünün romantik qəhrəmanlığını əks etdirir.

İnqilabçı kimi tanınan Şeyda və iş yoldaşları da Musayla birlikdə həbsə atılır. Rauf içərisində istiqbal sevgisini daşımaqla yanaşı Şeyda-

nın mənevi cəhətdən göylərə qalxmasını yuxusunda görür.

Rozayla cismən ayrılan Şeydanın gözüne Qara Melek görünür. O özünün ayrılmə vəziyyəsinə zidd olaraq hərəkət edir. Qara Meleyin onun alınma qızına olan məhəbbətini ilahi eşq adlandırır, ulduzların alqışladığını söyləyir. Şeydayla Rozanın yüksəkliklərə qovuşması bir yandan da Şeyx Senan əsərinin də sonluğunu xatırladır. Buna görə də Qara Melek sevanləri mənən bir-birine qovuşdurur. Anton Çexovun qəhrmanı Sorin də daxilində problemlər yaşayandan sonra Qara Rahib gözüne görünür, onunla söhbət edir. Her iki qəhrəman əslində yüksək heyət idəlləri ilə yaşayırlar. Əslində bu mənevi birliyə səbəkar Qara Musa olur. Məhz onun Rozanı öldürməsi Şeydanın onunla mənən qovuşmağına kömək edir. Herman Hesse'nin "Yalquzaq" romanında təsvir edilən mənfəstədə belə fikirlər yer alır: "Allahın səhrinə düşən hər kəs istənilən vaxt, istənilən canını təsdiq də, inkar da edə bilər". Qara Musa bir obraz kimi bu kontekstdə işlənmişdir. H.Cavid əsərin sonluğunu belə verməklə əslində Musanı da mənən bəyöklər, göylərə qaldırır. Bu, şairin idealist təfəkkürünün ən yüksək qatlarından birini ifadə edir.

Fevral inqilabının xəbəri həbsxanaya çatır. Xəbəri verən zaman Musa Qara Musaya çevrilmiş olur. Dramaturq H.Cavid türk dilində mənası böyük olan qara kəlməsinin Musanın öndünə epitet kimi işlətməklə də bu obrazın ictimai yükünü daha da yüksəltmiş olur. Musa təmməli bütöyülməli bir obraz çevrilir. Azərbaycan ədəbiyyatında inqilaba münasibət müxtəlif şəkillər də özünü göstərmişdir. Əli bəy Hüseynzadə 1905-ci ildə qələmə aldığı "Hürriyyət" məqaləsində o ilin inqilabına olduqca nikbin münasibət ifadə etmişdir. Yazısının sonunda sevincindən bağırmaq isteməsini demişdir. Rauf inqilaba başlı sevincini ifadə edən zaman Musanın "Əvət, bu da başqa xülya, bu da başqa bir rəya" deməsi isə daha çox bir filosofun düşüncələrini göstərir. H.Cavid Ə.Hüseynzadədən fərqli olaraq inqilaba səhəli mövqeyini ortaya qoyur. Sanki Hüseyn Cavid Musadın öldünə inqilabı xülya adlandırmaqla həm də özünün və başqa ziyalıların 1937-ci ildə başlarına gələcək felakətlərində ehtimalını irəli sürür.

Şeyda pyesi H.Cavid yaradıcılığı üçün mühüm rol oynamış əsərlərdən biridir. Dramaturq ictimai proseslərə özünün estetikası, irfani münasibəti ilə qiymət vermişdir. Hüseyn Cavid uzun müddət sağlığında və öldürüldən sonra qıyanan onun guya yaşadığı mühitdə etinasız olduğunu qeyd etdirlər. Ancaq əminliklə bu gün dəvə bilirik ki, "Şeyda" ilə Cavid iş inqilaba, dünyəvi müharibəsinin gətirdiyi felakətlərə öz aydın münasibətini ifadə etmişdir.

Ceyhun Mirzeli